

УДК 343.131

О. А. Кучинська

*викладач кафедри цивільного,
господарського права та процесу
(Академія адвокатури України)*

ЗМІСТ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Справедливість є універсальною світоглядною категорією, яка включає в себе багато аспектів (економічний, філософський, релігійний, моральний, психологічний та правовий). В цій роботі ми маємо бажання розкрити правову природу справедливості, її зміст й особливості реалізації у кримінальному судочинстві.

Дослідження принципу справедливості у кримінальному судочинстві дозволить оцінити сучасний зміст правовідносин, виявити найбільш суттєві закономірності, окреслити шляхи та засоби вдосконалення, а також спрогнозувати подальший розвиток зазначеного принципу.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання, пов'язані зі зміцненням моральних засад у кримінальному судочинстві висвітлено у дослідженнях багатьох вчених, як вітчизняних (С. А. Альперта, М. І. Бажанова, Ю. М. Грошового, В. О. Коновалової, В. Т. Маляренка, М. М. Михеєнка, В. Т. Тертишника та ін.), так і вчених країн СНД (Р. С. Белкіна, Т. М. Добровольської, Т. М. Москальової, П. А. Лупинської, М. С. Строговича, С. А. Шейфера та ін.). Питання реалізації і розвитку принципів, як основних засад кримінального судочинства ставали предметом обговорення численних

круглих столів, науково-практичних конференцій та дискусій на сторінках спеціальних юридичних видань. Однак проблема забезпечення прав людини у кримінальному судочинстві, особливо з позицій моральності та справедливості, залишається далеко не вичерпаною, що й обумовило вибір автором даної теми дослідження.

Метою дослідження є аналіз категорії справедливості у різних галузях соціальних наук та нормативно-правових актів, які відображають зміст принципу справедливості у кримінальному судочинстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принцип справедливості є одним із дискусійних у системі принципів кримінального судочинства. Передусім це пов'язано з тим, що на сьогоднішній день відсутня єдина система розуміння самої справедливості. Одні дослідники ототожнюють справедливість із правом, інші підкреслюють їх взаємозв'язок; у одних право визнається явищем, яке є похідним від справедливості, у інших навпаки – справедливість розглядається як породження права.

Етимологічно слово "справедливість" (justitia) походить від права (jus) і виступає правовою основою, принципом абстрактно загальної формальної рівності і свободи. Рівність і свобода не означають всюдозволеності, тому регулятором останніх виступають суспільні відносини. Будучи урегульованими соціальними нормами, вони є обов'язковим правилом поведінки або діяльності людей, мають загальний характер і забезпечуються засобами громадського впливу або державного впливу і спрямовані на врегулювання й охорону суспільних відносин і соціальних цінностей. Різновидом соціальних норм є і моральна норма, яка має вираз в таких категоріях як "добро", "зло", "справедливість" і "несправедливість" [1, с. 20]. Зрозумілим є те, що всі люди не є рівними морально, фізично або інтелектуально, але вони рівні перед законом. Як зазначено в Основному Законі України, "права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними" (ст. 21).

Слід розглянути зміст категорії "справедливість", як складного феномену, сутність якого розглядається за допомогою різних аспектів. Це дає підстави для виокремлення кількох видів справедливості, кожен з яких має певну специфіку, в тому числі в правовій сфері, зокрема – в сфері кримінального судочинства.

Починаючи з 1971 року у філософських дослідженнях проводиться розрізнення між формальною, змістовною та процедурною справедливістю. Це пов'язано з появою "Теорії справедливості" Дж. Ролза.

Основна ідея формальної справедливості полягала в тому, щоб однаково ставитися до однакового. У цьому виді справедливості акцент зроблено на безсторонності та послідовності при застосуванні правил, тоді як питання про визначальні принципи цих правил залишено поза увагою [2, с. 99].

З точки зору Дж. Ллойда, ідея формальної справедливості має на увазі три взаємопов'язані концепції: 1) мають існувати норми, що вказують, як слід поводитись із людьми в конкретних випадках; 2) ці норми мають бути загальними за своїм характером, тобто передбачати, що будь-яка особа повинна їх дотримуватись; 3) ці норми повинні застосовуватись неупереджено – без потурань, дискримінації і виключень [3, с. 138].

Важливим засобом забезпечення формальної справедливості виступають основні джерела права. Гарантією проти свавілля, виступає нормативно-правовий акт, оскільки він не створюється на користь або проти конкретної особи.

Справедливе застосування норм права, це передусім неупередженість, саме на це звертає увагу Конституційний Суд України в рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання [4]. Безсторонність або неупередженість вимагає розгляду спірних випадків, незважаючи на особу. Це засада будь-якого судочинства. Саме з цього і випливає образ Феміди (богині

справедливості) із зав'язаними очима. Саме це дає змогу охарактеризувати суддю як незацікавлену особу.

Ідея формальної справедливості втілюється в принципі формальної рівності, що конкретизується у вимогах рівності перед законом, рівності перед судом, рівності прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

Змістовну справедливість слід розуміти як додержання певних принципів, за допомогою яких можна з'ясувати, що ж конкретно належить кожному з учасників суспільних відносин. Якщо формальна справедливість асоціюється з принципом формальної рівності, то справедливість змістовна втілюється у принципі пропорційності, або розмірності. Вона вимагає, зокрема, пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. Саме тому покарання має перебувати у справедливому співвідношенні з тяжкістю та обставинами скоєного злочину та особою винуватого.

Процедурна справедливість має вираз у додержанні процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату, тієї чи іншої дії, незалежно від інших обставин. Іншими словами, справедливість полягає в самих процедурах і не існує процесуально незалежної міри справедливого результату. У цьому випадку справедливий результат – це будь-який результат, отриманий за умови додержання процедури.

Слід зазначити, що всі види справедливості тісно пов'язані між собою. Там де ми знайдемо формальну справедливість, імовірно знайдемо й змістовну справедливість, оскільки вони схильні йти разом. Окрім того, процедурна справедливість сприяє реалізації формальної справедливості: процесуальні подробиці, точність, детальність процесуальних норм, чіткість вимог і визначеність правил гарантують рівність сторін процесу і об'єктивність в прийнятті рішення.

У своїй праці "Справедливость: Философское введение" О. Хеффе зазначав, що як тільки йдеться про реалізацію справедливості в таких

соціальних інститутах, як право та держава, об'єктивна справедливість (інституційна) набуває характеру політичної [5, с. 41]. Інституційну справедливість в сучасній науці іменують соціальною. На наш погляд вона є формою моральної поведінки суспільства в цілому та окремо його суб'єктів. Слушною, на наш погляд, є думка В. Корж про те, що справедливість – це не абстрактно-філософське, а чітке конструктивно-технологічне поняття в системі державного управління. Справедливість – це найвищий закон життя чесних людей, котрі насправді вважають, що любити ближнього треба не лише на словах, а й підтверджувати справами і вчинками [6, с. 17].

Справедлива особа в своїх діях керується ідеями об'єктивної (інституційної) справедливості навіть тоді, коли позитивне право має прогалини, суперечності та інші перешкоди та недоліки, й залишає вирішення питання на власний розсуд суб'єкта права. Особиста справедливість громадян, поза всяким сумнівом, підтримує ефективне функціонування правової системи, заважає перетворенню правопорядку в безправ'я. Несправедливість вчинена від імені права, збуджує людей значно сильніше, ніж несправедливість, вчинена від імені конкретної особи. Саме тому закон ставить на перший план професійну вимогливість бути справедливим. У тексті присяги судді, спеціально наголошується на зобов'язанні бути справедливим (див. ст. 55 Закону України "Про судоустрій і статус суддів").

Вся правова система будь-якої держави повинна базуватися на принципі справедливості та служити її захисту. Принцип справедливості у праві є категорією, яка має оціночний характер і знаходить своє вираження в нормативно-правових актах.

Уся правова система України побудована за принципом: усі галузі законодавства покликані втілювати справедливість у регулюванні ними суспільних відносин та створювати справедливі правовідносини [7, с. 216].

Справедливість є нормативною конкретизацією ідеї фундаментальної етичної рівності між людьми [8, с. 20-22].

Як зазначає Н. Оніщенко, "свобода як ідея в умовах демократії завжди узгоджується з принципом справедливості" [9, с. 56-58]. Несправедливість – це зло, яке має бути покаране, карати за злочин – справедливо; злочин не має бути залишений непокараним [10, с. 124].

А. Колодій вважає базовим напрямком, за яким повинна розвиватися правова система України, принцип верховенства права, який означає, що основою законотворення мають бути загально визнані принципи соціальної справедливості, гуманізму, пріоритету людини, громадянина, громадянського суспільства перед державою, забезпечення вільного користування притаманними особі від народження правами і свободами [11, с. 66].

Розкриваючи зміст поняття "справедливість", необхідно проводити чітке розмежування між принципом свободи і принципом соціальної справедливості. Справедливість втілюється у праві, а право може існувати в якості справедливості. Право не може бути вище за справедливість, несправедливим може бути лише законодавство.

Останнє зауваження є досить актуальним у тих умовах, в яких сьогодні опинилася Україна. Формальна справедливість вимагає, щоб закони застосовувалися рівною мірою до всіх.

Справедливість уявляється як служіння загальному благу; приблизно рівний розподіл вигод і тягот, які виникають із взаємодії в рамках суспільства, що припускає регулювання приватної власності і виключення егоїзму при гарантії рівності прав і обов'язків.

В умовах функціонування правової держави принцип справедливості забезпечує принцип законності, який полягає в тому, що позитивний закон лише тоді є законом у справжньому його розумінні, коли відповідає духу права, його суті. Саме законність дозволяє повною мірою здійснити

реалізацію принципу справедливості, виключаючи можливість використання репресивної сили кримінального закону в неправомірних цілях.

Яким же чином ідея справедливості втілюється у кримінальному судочинстві? Поняття "справедливе судочинство" в сучасному розумінні має два аспекти: 1) матеріальна справедливість, яка полягає в тому, що кожне рішення, яке приймає посадова особа (особа, що проводить дізнання, слідчий, прокурор, суддя), має бути справедливим по суті (тобто при вирішенні питання повинні бути справедливо визначені права і обов'язки осіб або результатом рішення має бути відновлена справедливість); 2) процедурна справедливість, яка передбачає розгляд справи (або прийняття процесуального рішення) відповідно до певних процедур.

У класичному розумінні матеріальна справедливість означає, що учасники кримінального процесу (особа, що проводить дізнання, слідчий, прокурор, суддя) повинні перенести ідею справедливості, втілену у нормах права, на рівень конкретних правовідносин. Зазначені особи конкретизують вимоги справедливості закріплені в правовій нормі, щодо окремих правовідносин або корегують ті правовідносини, учасники яких відхиляються від нормативно встановлених стандартів справедливості. Так, наприклад, керуючись вимогами рівності і розмірності, слідчий при обранні запобіжного заходу вирішує передбачене процесуальними нормами коло питань, які впливатимуть на вид запобіжного заходу; суддя при призначенні покарання враховує ступінь тяжкості злочину, особу винуватого та обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання тощо. Таким чином, зазначені особи сприяють формуванню і конкретизації ідеї публічної справедливості.

Гнучкість норм дає суддям можливість розвивати і пристосовувати право, застосовувати розсуд. Прикладом такої гнучкості є повноваження судді призначити покарання нижче від нижчої межі, вибрати покарання в

межах альтернативної або відносно визначеної санкції тощо. На досудових стадіях, зазначене положення має вираження у прийнятті слідчим рішення про доцільність (за умов достатності доказів) проведення тієї чи іншої слідчої дії, можливості змінити вид запобіжного заходу на більш суворий чи більш м'який, у разі зміни обстановки тощо.

До застосування принципу справедливості замість закону суд вдається за наявності прогалин у праві. Низка кодексів встановлює, що у разі відсутності закону, який регулює відповідні і подібні правовідносини, суд застосовує аналогію права, тобто виходить із конституційних принципів і загальних засад права і законодавства (див. ч.7 ст.9 КАС України, ч.7 ст.8 ЦПК України, ч.2 ст.8 ЦК України, ч.2 ст.10 СК України). Слід зауважити, що чинний Кримінально-процесуальний кодекс України не містить норми, яка б дозволяла застосовувати закон за аналогією. Враховуючи наведені норми з інших галузей права, вважаємо за доцільне передбачити норму кримінально-процесуального закону, яка б дозволяла застосовувати кримінально-процесуальний закон за аналогією, за умов безпосереднього застосування принципу справедливості.

Окремої уваги заслуговує реалізація принципу справедливості на судових стадіях судочинства. На сьогодні, в першу чергу це має вираз у праві на справедливий судовий розгляд.

Система елементів, які утворюють право на справедливий судовий розгляд, була запропонована М. Ентінім, складається з:

- 1) Органічних елементів, які забезпечують ефективне користування цим правом і його реалізацію (право на доступ до правосуддя та право на виконання судових рішень);

- 2) Інституційних елементів, що утворюють критерії, яким мають відповідати судова система держави в цілому і кожний судовий орган окремо (створення суду і формування його складу на підставі закону, достатня тривалість повноважень суддів і їх незмінність протягом строку

їх повноважень, незалежність і неупередженість суддів, тощо);

3) Процесуальних елементів, які забезпечують реальну участь осіб у процесі, змагальність процесу, рівність сторін на всіх стадіях судового розгляду і розумні строки розгляду справи;

4) Спеціальних елементів, що є додатковими гарантіями для кримінального процесу (презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача, та ін.) [12].

Підсумовуючи вищезазначене, слід зазначити, що в кримінальному процесі норми права і моралі мають однакову мету. Завдання кримінального процесу (швидке і повне розкриття злочинів та викриття винних; встановлення об'єктивної істини; забезпечення правильного застосування закону для того, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинуватий не був покараний; відшкодування матеріальних збитків та іншої шкоди, завданих злочином; охорона прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб) високо моральні і відповідають віковим уявленням людства про істину, добро і справедливість. Тут у повній мірі закладено принцип: на добро відповідають добром, справедливістю на зло.

Справедливе застосування закону означає насамперед правильне застосування норм кримінального права, включаючи висновок про наявність чи відсутність складу злочину і правильну кваліфікацію дій обвинувачуваного, а також неухильне додержання норм Конституції України та самого процесуального законодавства, безумовне дотримання принципів кримінального процесу і процесуальної форми. Нарешті правильне застосування закону означає справедливість прийнятого рішення. Не може бути законного, але несправедливого рішення, так само, як і справедливого рішення, прийнятого з порушенням закону.

Принцип справедливості у кримінальному процесі України виконує координуючу роль в системі українського законодавства. Він проходить

"червоною" смугою серед всі принципи кримінального судочинства, визначає їх дію в конкретних умовах простору та часу.

Автор не розділяє твердження Л. М. Лобойка, який не відносить принцип справедливості до принципів кримінального процесу, а саме "... справедливість, ... не можна вважати принципом процесуального права, оскільки вона притаманна всім видам людської діяльності, в тому числі й тим, що не врегульовані нормами права" [13, с. 36].

На наш погляд, є актуальною необхідність додати до чинного Кримінально-процесуального кодексу України, статтю, яка б визнавала принцип справедливості, як визначальний принцип кримінального судочинства.

А саме: Стаття _____. Принцип справедливості.

Частина 1. Кримінально-процесуальний закон повинен бути справедливим, не суперечити Конституції України, діючим нормам інших галузей права, а також загальновизнаним принципам та нормам міжнародного права та міжнародним договорам України.

Частина 2. Заходи кримінально-процесуального характеру, які застосовуються до особи, яка скоїла злочин, повинні бути справедливими, тобто відповідати характеру і ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам його скоєння, та особистості винної особи.

Список використаних джерел

1. Котюк В. О. Основи держава і права: навч. посіб. / В. О. Котюк. – 3-є вид., доп. і перероб. – К. : Атіка, 2001. – 432с.
2. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз ; Пер. з англ. – К. : Основи, 2001. – 822 с.
3. Ллойд Д. Ідея права / Д. Ллойд ; пер. с англ. – М. : Югона , 2002. – 416 с.

4. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
5. Хеффе О. Справедливість: Философское введение / О. Хеффе : Пер. с нем. – М. : Праксис, 2007. – 192 с.
6. Корж В. Справедливість – поняття організаційне / В. Корж // Віче. – 2007. – № 9/10. – С.15-19.
7. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / Кол. авт.; За ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – К. : ТОВ Вид-во "Юридична думка", 2007. – 424 с.
8. Прокофьев А. В. Теория межкультурной справедливости: поиск нормативных оснований / А. В. Прокофьев // Человек. – 2006. – № 1. – С. 19–35.
9. Оніщенко Н. М. Правова система і держава в Україні / Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 132 с.
10. Хайруллин В. И. Понятие справедливости в работах Мишеля де Монтеня / В. И. Хайруллин // Право и политика. – 2001. – № 7. – С.123-131.
11. Колодій А. М. Принципи законотворчості в світлі вимог Конституції України – основа подальшого розвитку законодавства: Зб. наук. пр. / А. М. Колодій. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – Вип. 2. – С.64-68.
12. Энтин М. Справедливое разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза / М. Энтин // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2003. – № 3 (44). – С.86-88.
13. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. М. Лобойко. – К. : Істина, 2007. – 456 с.

Кучинська О. А.

Зміст принципу справедливості у кримінальному судочинстві України

Досліджено поняття, зміст та форми реалізації принципу справедливості у кримінальному судочинстві, запропоновано авторське бачення поняття та змісту зазначеного принципу

Ключові слова: кримінальне судочинство, справедливість, принципи, права людини, процесуальні гарантії

Кучинская О. А.

Содержание начала справедливости в уголовном судопроизводстве Украины

Исследованы понятие, содержание и формы реализации принципа справедливости в уголовном судопроизводстве, предложено авторское видение понятия и содержания указанного принципа

Ключевые слова: уголовное производство, справедливость, принципы, права человека, процессуальные гарантии

Kuchyns'ka O. A.

Maintenance of the principle of justice in the criminal procedure of Ukraine

The notion, content and forms of realization of the principle of justice in the criminal procedure are described in this article, the author proposes her own view on the concept and content of the mentioned principle

Key words: criminal procedure, justice, principles, human rights, judicial guarantees